

В.Ю. Бароўка

Этнаграфічны кантэкст у празаічных творах старажытнай і новай беларускай літаратуры

Даследаванне этнаграфічнага кантэксту як семантыка-структурнай часткі празаічных твораў старажытнай і новай беларускай літаратуры – праблема малавывучаная ў айчынным навуцы, распрацоўка яе паспрыяе ўдакладненню агульнай карціны развіцця беларускай літаратуры, вызначэнню адметнасцей генезісу нацыянальнай празаічнай традыцыі.

Беларуская проза заўсёды шмат увагі надавала адлюстраванню народнага быту і культуры. Гэта тэндэнцыя бярэ свой пачатак у старажытны перыяд. У знакамітым «Слове аб палку ігаравым» этнаграфічныя элементы выяўляюцца пры аўтарскім супастаўленні «зямлі Рускай» і «зямлі Палавецкай», праз апісанне воінскіх звычаяў, праз ваенную, паляўнічую, працоўную лексіку. Шлях чалавека да Бога і жыццё чалавека ў Бозе знаходзіліся ў цэнтры папулярнага сярэднявечнага жанру жыццёў, аднак фрагментарна там трапляліся этнаграфічныя дэталі. Звычайна княскай сям’і ў самым агульным плане згадваліся ў «Жыцці Ефрасінні Полацкай», беларускія словы як своеасаблівы этнакантэкст – у «Жыцці Аўраамія Смаленскага» («туга», «потреба», «наставнік»). Кароткія этнаграфічныя заўвагі па ходу дзеяння рабіліся ў хаджэннях: у «Хаджэнні Ігнація Смалыніна ў Царград» (XIV ст.) прысутнічалі невялікія замалеўкі прыроды, быту царградцаў, у «Хаджэнні Варсанофія» (XV ст.) – сціслыя апісанні Ніла, прыроды Егіпта. Аўтараў хаджэнняў найперш прыцягвалі падзеі Святога Пісання, звязаныя з мясцінамі, якія наведваў падарожнік, але паступова ў гэтым жанры больш увагі стала надавацца зямному свету, як паказвае «Пэрэгрынацыя, або Паломніцтва Ясна Асветленага Князя Ягамосці Мікалая Крыштофа Радзівіла ў Святую Зямлю» (XVI ст.).

Важнай крыніцай інфармацыі гісторыкі і этнографы лічаць летапісы. Адным з першых гісторыка-этнаграфічных помнікаў стала «Аповесць мінулых гадоў». Этнаграфічны матэрыял там даволі разнастайны. У прыватнасці, у «Аповесці...» расказвалася, «откуда есть пошла русская земля», прысутнічалі звесткі пра матэрыяльную культуру славянскіх плямён, народныя прыкметы, звычаі: «Имяху бо обычаи свои и закон отецъ своих и преданья каждо свой нравъ» [1]. Гаварылася там і пра рассяленне славян: «Тако же и ти словѣне пришедши и сѣдоше по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, за не сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчьки ради яже втечетъ въ Двину, именемъ Полота, от сея прозвашася полочане» [1, с. 11]. Калі згадвалася сватанне Уладзіміра да Рагнеды, прыводзіўся адказ полацкай князеўны «Не хочу розути робичича», такім чынам ускосна апаўдалася пра частку шлюбнага абраду, што сімвалізаваў пакору маладзіцы. Бясспрэчна, летапісец не быў абыякавым да таго, што занатоўваў, ён адбіраў факты ў адпаведнасці са сваімі палітычнымі сімпатыямі, а таму да летапісных фактаў трэба ставіцца крытычна. Багата этнаграфічнага матэрыялу ўтрымлівалі ў са-

бе беларуска-літоўскія летапісы. У «Хроніку Быхаўца», напрыклад, уключалася легенда пра паходжанне знаці ВКЛ ад рымскага патрыцыя Палемона, апавядалася пра сацыяльна-бытавыя зносіны ў грамадстве. Беларуска-літоўскія летапісы – паказчык істотнай трансфармацыі летапіснай структуры ў бок займальнасці за кошт уключэння ў яе іншых жанраў свецкай літаратуры (аповесць, слова, пахвала), дзе прысутнічалі этнаграфічныя дэталі як элемент даставернасці аповеду.

Рост цікавасці да жыцця народа і прыватнага чалавечага лёсу засведчыла гістарычна-мемуарная проза другой паловы XVI – пачатку XVII стагоддзя. «Дзённік» Ф. Еўлашоўскага быў напоўнены інфармацыяй пра норавы і быт шляхты і арыстакратаў. Аўтар «Баркулабаўскай хронікі» занатоўваў не толькі «вялікую», але і «малую» гісторыю, кшталту: «Того ж року 87 (1587. – В.Б.) на весне пшеницы переводни сеяли на 5 недели, ярицы на 7, овсы, ячмени на 8 и на девятой, але не увошли от великих морозов, (которые) ещё с первое святыя Пречистыя почалися. Гречихи не косили, а хотя кто и косил, немного пожитку мел. Того року жита жали по Покрову святыя Богородицы, ячмени и житы жали на 3 недели по Покрове. Тот рок 87 велми был на все згола незрожайный и голодный» [2].

Сярэднявечнае пісьменства выконвала не столькі мастацкія, колькі пазамастацкія функцыі, таму этнаграфічны кантэкст у ім пераважна пазнавальны па сваёй зададзенасці. Этнаграфічныя тэндэнцыі звязаны былі з імкненнем аўтараў да праўдападобнасці; старажытная літаратура, па словах Дз. Ліхачова, абаялася на «рэалізм да рэалізму». Па меры вызвалення пісьменства ад пазамастацкіх функцый этнаграфічны кантэкст набываў і ўзмацняў выяўленчую ролю аповеду, што прадэманстравала літаратура барока. Беларускае барока, ізамарнае еўрапейскаму, часта звярталася да этнаграфічнага матэрыялу. Мастацкі этнаграфізм мастацка-выяўленчага ўзроўню стаў канструктыўным элементам структуры і стылеўтваральным фактарам у сатырычнай прозе XVII стагоддзя. Аўтар «Прамовы Мялешкі» ўжываў яго ў якасці аргументацыі сваіх вывадаў пра маральную сапсаванасць тагачаснага грамадства. У прыватнасці, апавядальнік проціпастаўляў старыя і новыя стравы: «И то велми страшная шкода – гологуздые кури ховати и инные пташки смажити. Торты тые цинамоном, мигдалами цукровати. А на моей памяти присмаков тых не бывало. Добрая была гуска з грибъками, качка з перчиком, печонка з цыбулею или чосныком. А коли на перепышные достатки – каша рижовая з шафраном. Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазию скромно пивали, медок и горилочку дубали, але гроши под достатком мевали» [2, с. 422]. У «Лісце да Абуховіча» непаўторны народны каларыт ствараўся за кошт прымавак і трапных параўнанняў. Звяртаючыся да Піліпа Абуховіча, што здаў Смаленск ворагам, апавядальнік з'едліва канстатаваў: «Увалаявся есь у великую славу, як свиня у грась, горш то ся стало, коли хто упадзе у новом кожусе у густое болото, у злом розуменю, у обмовах людзких и у срамоти седиць, як дзяцел у дупли» [2, с. 424].

У XIX стагоддзі закладвалася «кодавая аснова нашага нацыянальнага мастацтва» [3], якое трывала абаялася на народную глебу. Зацікаўленасць жыццём беларусаў у першай палове XIX стагоддзя абумоўлівалася ўздзеяннем ідэй рамантызму, які разумеў нацыянальную самабытнасць мастацкай творчасці і нацыянальны характар як выяўленне нацыянальнага духу ў звычаях, нормах, абрадах, што захаваліся з даўніх часоў. Самым значным празаічным творам пра Беларусь у гэты перыяд стаў польскамоўны «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» (1844–1846 гг.)

Я. Баршчэўскага. Этнаграфічны кантэкст у ім дыктаваўся ўнутранай эстэтычнай неабходнасцю паказаць адметнасць светабачання насельнікаў паўночнай Беларусі, на якім адбіліся ўмовы існавання, прырода. Па словах В. Каваленкі, змест гэтага твора – «узноўленая беларускасць» [4] праз адлюстраванне пейзажу, звычайў, уяўленняў беларусаў. Баршчэўскі назваў твор у гонар галоўнага героя – «шляхціца на загродзе», – які кіруецца хрысціянскімі і патрыярхальнымі ідэаламі. Мастацкі этнаграфізм у «Шляхціцы Завальні» выяўляў маральныя і грамадскія імператывы пісьменніка. Так, апісанне шляхецкай сядзібы Завальні, акружанай дрэвамі на беразе возера, дзе знаходзілі прытулак падарожнікі розных сацыяльных станаў, – сімвалічнае ўвасабленне пісьменніцкай думкі пра тыповы беларускі дом і пра ідэальнага шляхціца, які жыве годна, у адпаведнасці з заветамі продкаў. Культуралагічная функцыя этнаграфічнага кантэксту дапаўнялася ў «Шляхціцы Завальні» сэнсава-генератыўнай.

Беларусь у XIX стагоддзі была аб'ектам пільнай увагі этнографіаў, вынікі сваіх даследаванняў яны нярэдка падавалі ў белетрызаванай форме. М. Гарэцкі даволі катэгарычна зазначыў: «Наша новая літаратура даўгі час была звязана з этнаграфіяй, мела этнаграфічны характар і рэдка падымалася шмат вышэй над узроўнем звычайных этнаграфічна-белетрыстычных нарысаў» [5]. Нарыс, сапраўды, быў пашыраным, але не адзіным жанрам мастацкага пазнання народнага жыцця. ідэя самабытнасці беларусаў і іх культуры сцвярджалася ў працах «Падарожжа па маіх былых ваколліцах» (1853) У. Сыракомлі, «Падарожжа па Палессі і Беларускім краі» (1853–1855) і «Беларусь у характарыстычных апавяданнях і фантастычных казках яе» (1854–1856) П. Шпілеўскага. Для «Падарожжаў...» аўтары абралі аднайменны матыў, які даваў багатыя магчымасці для панарамнага паказу жыцця. Каб дакладней перадаць мясцовую спецыфіку, Шпілеўскі актыўна ўводзіў у апавед беларускія словы, тыпу «гасцінец», «дзесятуха», «хвацкія манеры», «шарачковы», «світка», «абора», «загоны», «андарак», «валошка» і г.д. Яго п'еса «Дажынкi» з падзагалюкам «Беларускі народны звычай. Сцэнічнае прадстаўленне ў дзвюх дзях, з хорамі, песнямі, карагодамі і танцамі» пачыналася спецыяльным тлумачэннем для акцёраў у форме нарыса пра беларускія дажынкi. Этнаграфічна-літаратурнымі па стылі з'яўляюцца «Літоўскае Палессе» і «Беларускае Палессе» (1882) А. Кіркора, дзе шмат каштоўных звестак пра гісторыю, звычаі, асаблівасці жытла, вопраткі, склад насельніцтва Беларусі, адметнасць яе ландшафту. Нарысы «Дзяды. Нарыс з жыцця лепельскіх беларусаў» (1898), «Замайжанскі кірмаш. Беларускі эскіз» (1898), «Нарысы з жыцця беларускай вёскі» (1899) А. Пшчолкі – прыклад далейшай белетрызацыі нарысавай формы як аднаго са шляхоў развіцця прозы праз кантамінацыю дакументальнага і мастацкага дыскурсаў. Малюнкi святочнага і будзённага вясковага жыцця ў Пшчолкі суправаджаліся аповедамі пра лёс і духоўны стан герояў.

Некаторыя этнографы ва ўласнай літаратурнай творчасці звярталіся да мастацкага этнаграфізму рэпрадуктыўна-эмпірычнага ўзроўню, стылізавалі творы пад фальклорныя (зборнік «Аповяданні на беларускай гаворцы» П. Шпілеўскага, «Кара в сто лет» і «Милостивый Осип, или Милости хочу, а не жертвы» Е. Раманава, зборнік «Беларускія апавяданні» Дз. Лапо). Так, у «Міласцівым Восіпе» Раманаў узнавіў народнае паданне пра тое, як Бог ператварыў злоснікаў у камяні, паказаў беларускае вяселле, увёў тэксты вясельных песень. Дз. Лапо ў «аповяданні» «Дурень паробок і мудрый пан» пераказаў сюжэт народнай казкі, дзе «дурень паробок» лёгка падманвае

«мудрага» пана і яго трох служак. Мастацкі этнаграфізм у такіх творах выконваў сюжэтна-кампазіцыйную функцыю і выступаў у якасці «нацыянальнага народнага элемента» (В. Бялінскі).

Этнаграфічны кантэкст у структуры літаратурных твораў з сярэдзіны XIX стагоддзя стымуляваўся пошукам рэалістычных прыёмаў адлюстравання свету, якія вымагалі пільнай увагі да быту як праявы быцця. Доказам гэтага служыць польскамоўная проза Асорыі (М. Цяплінскага). Для прыкладу, у апавяданні «Штосьці тут сабакам смярдзіць» пісьменнік з гумарам паказаў норавы і звычаі правінцыйнай шляхты, пры гэтым ён уводзіў беларусізмы для канкрэтызацыі месца дзеяння. Беларуская рэчаіснасць парэформеннага часу знайшла мастацкае ўвасабленне ў прозе польскай пісьменніцы Э. Ажэшкі (аповесці «Нізіны», 1884; «Дзюрдзі», 1885; «Хам», 1888; раман «Над Нёманам», 1887), дзе праз апісанні вясковага побыту і прыроды выяўлялася сутнасць сацыяльных працэсаў, паказвалася маральнае перараджэнне розных грамадскіх пластоў (шляхты, арыстакратаў, сялянства). Каларытнымі карцінамі шляхецкага жыцця першай паловы XIX стагоддзя і прыроды Полаччыны, пададзенымі з мяккім гумарам, насычана была польскамоўная аповесць В. Савіча-Заблоцкага «Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта» (1885).

З другой паловы XIX стагоддзя пэўнае пашырэнне на Беларусі атрымала творчасць рускамоўных празаікаў, яркім прадстаўніком якіх быў Я. Брайцаў. На фарміраванне пісьменніцкай індывідуальнасці Брайцава і яго літаратурных сучаснікаў значны ўплыў аказалі ідэі народніцтва, што прадвызначыла ўвагу празаікаў да народнай псіхалогіі і да народнага быту як адной з крыніц фарміравання народнага характару. Не да канца можна пагадзіцца з меркаваннем В. Каваленкі, што творчасць руска-беларускіх пісьменнікаў «заклікана была даваць перш за ўсё веды пра Беларусь і яе народ, а задача мастацкая аказвалася дапаможнай, зводзілася да звычайнай белетрызацыі, да сродку зацікавіць зместам» [6], бо кожны аўтар – індывідуальнасць. Этнаграфічны кантэкст у прозе Я. Брайцава далёкі ад чыстай ілюстрацыйнасці. Аўтар апавядання «Дудалёва лаза», аповесцей «Багацеі», «Няўдашачка Анюта», «Старая вёска», «Юда» праз бытавую мазаіку завастаў матыў згубнасці сацыяльнай няроўнасці і звяртаўся да «вечнай» праблемы добра і зла. У «Дудалёвай лазе» пісьменнік узнавіў паданне пра заклітае месца, каб акцэнтаваць бяспраўнае становішча сялян у часы прыгону; у «Багацях» (1889) сюжэт грунтаваўся на барацьбе родных братаў за бацькаву спадчыну, сустракалася шмат аўтарскіх каментарыяў-заўваг пра звычаі і паводзіны беларускіх сялян у сям'і, у грамадзе, пра святочную і будзённую вопратку жыхароў Магілёўшчыны. Мясцовы каларыт дапаўняўся ўвядзеннем беларускіх слоў («вічарухі», «рятуйце»). Цэнтральнае месца ў аповесці «Багацеі» належала не апісанню мясцовай экзатыкі, а сэнсаванню з дапамогай этнаграфічнага кантэксту сацыяльна-маральных канфліктаў у парэформеннай беларускай вёсцы са знакавай назвай Безымянаўка. Гэта назва выклікала сэнсавую паралель з Паўночна-Заходнім краем, зведзеным да ўзроўню безназоўнасці.

Беларускамоўная проза «пры яе ўзнікненні не мела ні дастаткова моцнай эстэтычнай асновы, якая магла б адразу даць ёй сілы да ўзлёту, ні дастаткова шырокай перспектывы» [6, с. 5–6]. У XIX стагоддзі яна была сціплай па аб'ёме, да яе належалі паасобныя творы А. Абуховіча, Ф. Багушэвіча і К. Каганца. Першым беларускамоўным апавяданнем XIX стагоддзя навукоўцы лічаць «Кручаную бабу» Адама Плуга (А. Пяткевіча), напісаную ў 1848 г. і надрукаваную толькі ў 1918 годзе, дзе ў гумарыстычнай форме падаваліся норавы вяскоўцаў. Так званыя мемуары «З папераў Альгерда Абуховіча»

(апублікаваны ў 1916 годзе) знаёмлілі з жыццём шляхты і сялянства XIX стагоддзя. У раздзелы «Спас 20/VII 1894», «Дзяды» аўтар увёў кароткія апісанні названых святаў, якія выконвалі інфармацыйную ролю і разам з тым давалі падставы для роздумаў над асаблівасцямі беларускага характару. Раздзел «Дзяды» пачынаўся з напаміну пра свята: «Увосень народ наш святкуе паганскае яшчэ свята Дзядоў. Хрысціянства заўсёды шанавала гэтае свята, каторае ўлівала народу веру ў бяссмерце души. Вёскі, не зважаючы на непагадзь, пануючую ў гэтым часе, маюць святочны выгляд. Сцены ў гасподах вымыты дабяла, каб души дзядоў магли з уцехай набліжацца да вокан і ўглядацца на радасна бяседуючых сваіх нашчадкаў» [7]. Пасля лаканічных звестак пра свята А. Абуховіч разважаў над асаблівасцямі чалавечай памяці, прыгадваў выпадак з уласнага жыцця, калі ім святкаваліся Дзяды ў далёкай Францыі, і ўспрыняў гэтага звычаю чужаземцамі. Мастацкі этнаграфізм у Абуховіча артыкуляваў паэтычнасць духоўнага свету беларусаў, іх павагу да памяці продкаў. У празаічных творах Ф. Багушэвіча «Тралялёначка», «Палясоўшчык», «Сведка», «Дзядзіна» таксама не было разгорнутых апісанняў народнага быту і звычаяў, пісьменнік паказваў сацыяльны быт вяскоўца. М. Гарэцкі слушна заўважыў, што «Багушэвіч скіраваў нашу літаратуру на пэўны натуралістычны шлях і звязаў яе з народам» [5, с. 261]. Натуралістычны шлях – гэта ў дадзеным выпадку выключная засяроджанасць на сацыяльным быце, «вернасць натуре» (В. Бялінскі), а не на асэнсаванні чалавека як біялагічнай істоты. Аповед пра падзеі ў творах Багушэвіча вёўся ад імя селяніна і адрасавалася селяніну, адсюль і сказаваў манера аповеду. Паказальныя падзагаловкі твораў пісьменніка «Апавяданне старога лесніка», «Народнае апавяданне. Запісаў Ф. Багушэвіч». Гумарыстычныя апавяданні Ф. Багушэвіча абапіраліся на сюжэты народных жартаў. Так, у «Дзядзіне» з падзагалоўкам «Народнае апавяданне. Запісаў Ф. Багушэвіч» пры дапамозе іроніі, што месцамі пераходзіла ў сарказм, пісьменнік расказваў пра сялянскую гаспадарку і парэформенную сялянскую галечу: «Ну і дзядзіна ў мяне была, а багатая, дык багатая. Было ў яе сем маргоў зямлі, адна каза, сем хлявоў, тры гумны, а ўсе поўныя: у адным мак, у другім – так, а ў трэцім снапы віселі. А як пойдзе, бывала, дзядзіна казу даіць, дык пакуль казу найдзе, аж у мозгі зайдзе, а як зачне яе даіць, так нясуць малако цабрамі, вядрамі, кадушкамі... А масла дык білі на гумнішчы цапамі і маслянкі ў застрэнке змяталі; бедныя людзі дык ішлі з мяшкамі і з гаршкамі і з рэзгінямі: хто з чым прыйшоў, той з тым пайшоў» [7, с. 303].

Увага да побыту і культуры беларускага народа ў полілінгвістычнай айчынай прозе XIX стагоддзя спачатку вынікала з уплыву рамантызму, потым ідэй народніцтва і пошукаў новых выяўленчых сродкаў падчас станаўлення рэалістычнай паэтыкі ў нацыянальнай літаратуры. Народазнаўчы модус – з’ява распаўсюджаная ў сусветным прыгожым пісьменстве XIX стагоддзя. Гэта пацвярджаюць кастумбрызм у іспанскай і іспанамоўных літаратурах Лацінскай Амерыкі (творчасць Р.М. Раманаса, Р. Пальма, Т. Караскільі), верызм у італьянскай літаратуры (творчасць Дж. Вергі, Л. Капуаны), польская проза канца XIX – пачатку XX стагоддзя, звязаная з рухам «людяманства» (творчасць К. Тэтмайера, У. Рэйманта), руская літаратура 40-х – 70-х гадоў, асабліва з народніцкім ухілам (творчасць У. Даля, П. Мельнікава-Пячэрскага, М. і Г. Успенскіх, Ф. Рашэтнікава, П. Якушкіна і інш.), неадназначны ў ідэйна-эстэтычным плане напрамак у нямецкай літаратуры «Heimatkunst» з апяваннем «сапраўднага нямецкага быту» (творы Ф. Дана, Г. Фрэйтага). У беларускай прозе XIX стагоддзя ён дэтэрмінаваўся неабходнасцю спасціжэння этнічнага і сацыяльнага аблічча народа.

Этнаграфічны кантэкст у новай літаратуры, у адрозненне ад старажытнага пісьменства, выкарыстоўваўся пераважна ў ролі выяўленчай. У творах празаікаў прысутнічалі мастацкі этнаграфізм рэпрадуктыўна-эмпірычнага, выяўленча-дакументальнага і вобразна-выяўленчага ўзроўняў аўтаральнага тыпу і галоўным чынам бытавога і сацыяльнага відаў. Напрыканцы стагоддзя мастацкі этнаграфізм мастацка-выяўленчага ўзроўню прыкметна пашырыўся, што ўказвае на далучэнне айчынай славеснасці да вызначальных шляхоў развіцця сусветнай літаратуры. Мастацкі этнаграфізм у беларускай прозе XIX стагоддзя занатоўваў матэрыяльныя і духоўныя праявы народнага жыцця, меў месца ў многіх жанрах, быў з'явай крэатыўнай, адпавядаў яе дэмакратычнаму духу і гуманістычнаму пафасу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Повесть временных лет*. Текст и перевод / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.–Л., 1950. – Ч. 1. – С. 14.
2. *Старажытная беларуская літаратура*: зборнік / уклад. Л.С. Курбека, У.А. Марук. – Мн., 2002. – С. 314.
3. Яскевич, А.С. Становление белорусской художественной традиции. – Мн., 1987. – С. 76.
4. Коваленко, В. Возвращение к самим себе // Нёман. – 1994. – № 3. – С. 149.
5. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры. Факсімільнае выданне. – Мн., 1992. – С. 175.
6. Каваленка, В.А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць: Развіццё беларус. літ. XIX–XX стагоддзяў. – Мн., 1975. – С. 172.
7. *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*: Хрэстаматыя: Вучэб. дапаможнік для студэнтаў філал. спец. ВНУ / склад. і аўт. камент. А.А. Лойка, В.П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн., 1988. – С. 349.

S U M M A R Y

In the article semantics and functions of the ethnographic context in the literary works of the ancient and modern Belarusian literature are under investigation.

Поступила в редакцию 14.08.2006